

Тетяна Ковальчук

*КОВАЛЬЧУК Тетяна Миколаївна — аспірантка кафедри філософії
Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.
Короленка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія, філософська
антропологія.*

СВІТСЬКІ ТА РЕЛІГІЙНІ АСПЕКТИ УЯВЛЕНЬ ПРО ЛЮДСЬКУ ГІДНІСТЬ

Актуальність теми. Кожному явищу матеріального і духовного світу об'єктивно притаманні внутрішні суперечності, котрі є коренем їхньої життєвості, джерелом розуміння їх руху і розвитку. Не є виключенням в цьому плані і уявлення про людську гідність у світському та релігійному контекстах. Незважаючи на зовнішню полярність світосприйняття людиною у цих двох підсистемах (через ставлення «себе до буття» і ставлення «себе до Бога»), більш детальний аналіз дає змогу прослідкувати, що, по-суті, вони детермінують один одного, оскільки мораль і релігія, як діалектично пов'язані, мають спільні корені — потребу людини у вірі. У першому випадку це раціональна віра у вищі моральні ідеали, дотримання яких допоможе людству змінити світ і себе у ньому, а у другому — сліпа віра у Бога, що є вищою надматеріальною сутністю, яка так само, за умов дотримання біблійних істин, веде людину до досконалості, святості, до утвердження нею власної гідності. Таким чином, з огляду на неоднозначність вияву, з'ясування сутнісного змісту гідності людини у світській та релігійній традиції потребує більш ґрунтовного аналізу. З огляду на цю тенденцію нагальним є переосмислення як праць окремих філософів, так і самого поняття людської гідності у світському та релігійному аспектах.

Метою дослідження є аналіз інтерпретації поняття гідності людини у світському та релігійному контекстах.

Ступінь розробленості проблеми. Огляд наукових праць, що так чи інакше стосуються досліджуваної проблеми, виявляє фрагментарність висвітлення окресленої теми у спеціальній літературі, і підтверджує той факт, що цілісний аналіз розуміння гідності людини у світській та релігійній традиції ще не був об'єктом наукових досліджень. Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли своє відображення у працях В.А.Блюмкіна, О.Г.Дробницького, Д.С.Шимановського, Н.А.П'ятак, Е.О.Колобкової, Г.Д.Бандзеладзе, І.Р.Стремякової, С.А.Серебреникової-Миготіної, у яких проаналізовано цілий комплекс питань, пов'язаних з виникненням і розвитком категорії гідності. На духовно-релігійні основи гідності людини звертали увагу В.С.Соловйов [7], М.О.Бердяєв [2;3;4]. Проте, незважаючи на значний інтерес дослідників до проблеми гідності людини, слід зазначити, що до цього часу проблема інтерпретації гідності людини у світських та релігійних контекстах не була висвітлена у цілісно-змістовому ключі. З огляду на це, нагальним є переосмислення як праць окремих філософів, так і самого поняття людської гідності у світському та релігійному контекстах.

Стає очевидним, що при дослідженні даної проблеми, для її з'ясування важливою є переорієнтація соціально-філософських досліджень в методологічному і концептуальному плані на особистість, переосмислення самого феномену людської гідності у світській та релігійній традиції. Проте, зважаючи на складність розуміння цього феномену, однозначно можна твердити лише про те, що центром як релігійної, так і моральної свідомості є людська особистість. У релігійному розумінні вона йде до Бога, а у світському — йде до свого морального ідеалу. Але, незважаючи на такий відносно одноголосний «центризм», як світські, так і релігійні уявлення про гідність людини мають свої, часом полярні, уявлення щодо цього морального феномену. Зокрема, одразу ж впадає в око різниця шляхів до «досконалого», якими йде людина — у першому випадку віруюча людина прагне відчувати себе невіддільною від Бога, вона виходить за свої межі, прямуючи до Бога як до вищого ідеалу святості, а в іншому — йде до самої себе, до свого морального ідеалу, намагаючись самовдосконалитись, змінити «себе у собі».

Отже, різниця у розумінні як світського, так і релігійного контекстів людської гідності полягає в тому, якому феномену віддається перевага — Богу чи людині, вищій надматеріальній сутності чи соціуму. Релігійне вчення має специфічні поняття, відсутні у моральній свідомості, а саме: рай і пекло, гріх (як порушення заповідей Бога), покаєння перед Богом, спокутування провини перед Богом та ін. Крім того, віруючі переживають специфічні почуття — любов до Бога, страх перед Богом, перед муками пекла. Релігія має свою розвинуту організацію, включає у себе культ (молитва, таїнства, обряди, догми), які викликають особливі моральні переживання людини. Натомість за світськими уявленнями, мораль, як вважається, не має своїх інститутів, а спирається лише на совість і на суспільну думку.

Незважаючи на такі розбіжності, моральна проблематика займає важливе місце в релігійному вченні, що доводить незаперечність помітного вкладу, який внесли релігійні мислителі у розвиток уявлень про людську гідність. Крім того, історично саме у вченнях богословів (Тертуліана, Августина Блаженного, Фоми Аквінського) найчастіше знаходимо звертання до проблеми людської гідності. Релігія також оперує основними поняттями моральної свідомості (добро і зло, справедливість, моральна свобода і відповідальність, совість, честь, гідність тощо). До того ж, переважно дослідження богословів ставали в подальшому підґрунтям для тлумачення моральних категорій світських мислителів. Зокрема, за переконанням середньовічних богословів, підпорядкування і служіння Богу є основним обов'язком людини. Така «філософія», з одного боку, робила людину пасивним інструментом впливу з рабською свідомістю, але з іншого, саме таке розуміння сутності людського буття передбачало необхідність самоосмислення у ставленні до себе, самоусвідомлення своїх чеснот, вдосконаленню яких необхідно присвятити своє земне життя відповідно до християнських заповідей, щоб шляхом активного самоперетворення наблизитись до ідеалу Боголюдини, оскільки «лише у Боголюдстві, лише у Христі і у тілі Христовім людина може мати спасіння»[3, с.362].

Фома Аквінський знайшов компроміс між божественним приреченням і свободою волі людини, потойбічною націленістю людини та її потягом до щастя в земному житті [6, с.251]. Він переконаний у тому, що все те, чого не може вирішити мораль, знаходить своє вирішення в релігії [6, с.260].

Незважаючи на деяку схожість у поглядах на моральні цінності, між світським та релігійним баченням гідності людини є ряд відмінностей. Для релігійної свідомості ідея свободи і гідності людини нерозривно пов'язана з ідеєю служіння — права потрібні християнинові насамперед для того, щоб, володіючи ними, він міг якнайкраще здійснити своє високе покликання — наблизитись до Бога, відкрити в собі Його «подобу», виконавши таким чином свій обов'язок перед Богом і Церквою.

Світська свідомість, сформована обґрунтуванням самодостатності людської особистості як «міри всіх речей», найчастіше сприймає права людини як щось саме собою зрозуміле, те, що не потребує спеціального розгляду, щось на зразок загальноприйнятих правил пристойної поведінки. Натомість, релігійне розуміння людської гідності ґрунтується на тому, що «людина не може бути самодостатньою, це б означало, що її не існує. У цьому таємниця людського існування: воно доводить існування вищого, ніж людина, і в цьому гідність людини» [2, с.445].

Але між релігією і мораллю є не лише розбіжності, а й певна схожість. Зокрема, Церква рішуче заявляє, що кожний — незалежно від особистих переконань — несе в собі образ Божий і тому до кожної людини треба ставитись з повагою. Бо «Христос вчив про людину, як образ і подобу Божу, і цим утверджувалася гідність людини, як вільної духовної істоти»[2, с.446].

Отже, незважаючи на поверхнево очевидну «полярність», релігійна, власне християнська, та світська мораль мають спільні координати ціннісних орієнтацій особистості, які визначають усвідомлення нею власної гідності. Адже гідність особистості виявляється насамперед у гідності її життя. Ставлення до себе, побудова власного життя та ставлення до інших людей — це основні координати людського мікрокосму, на яких ґрунтуються як світські, так і релігійні уявлення про людську гідність. Проте, як зазначалося вище, християнська і світська мораль відрізняються за джерелом моральних норм і цінностей. З огляду на це, розглядаючи світські та

релігійні аспекти уявлень про людську гідність, необхідно розмежувати поняття «світська» (загальнолюдська) та «християнська» мораль. Остання походить з надприродного джерела, з морального закону, основою якого є віра в безсмертя людського духу, його залежність від вищого духовного начала. Виходячи з цього, християнська мораль передбачає норми поведінки людей у дотриманні біблійних моральних заповідей. Корені ж загальнолюдської моралі знаходяться в культурі, що виробила гуманістичний світогляд, у межах якого людина визнається самодостатньою цінністю, здатною утвердити власну гідність, перетворити себе і світ без втручання трансцендентної надчуттєвої сутності (Бога).

Загальнолюдська мораль, як відомо — це принципи й норми, які регулюють поведінку людей, діяльність їх спільностей, об'єднань з точки зору загальноновизнаних уявлень про добро і зло, порядність і непорядність, чесність та безчесність [1, с.246]. Мораль включає настанови й вимоги, спрямовані на підтримання бодай мінімально необхідної єдності, цілісності людства, аби було забезпечено його самозбереження, виживання, самовідтворення. Загальнолюдська моральність цих прав полягає у тому, що їх здійснення не повинно шкодити, погіршувати, ускладнювати життя жодної людини, хоч би де й коли вона жила. З точки зору моралі, вчинок Авраама [5, Бут.22], який був готовий принести в жертву свого сина, абсолютно неприпустимий, він суперечить будь-яким уявленням про людську гідність. Натомість для віруючого готовність принести жертву в ім'я Бога є виявом гідної поведінки людини.

Моральність прав людини знаходить вияв у їх справедливості, всезагальності, однаковості для всіх людей. Але принципи християнської моралі є незмінними в процесі історичного розвитку, вони існують як усталена система непорушних законів «праведної поведінки» людини. Релігійні цінності залишаються актуальними і значимими на будь-якому історичному етапі, тому сучасний християнин відчуває цінність відкуплення і спасіння так само гостро, як і його одновірець тисячу років тому. Відповідно і цінність людини, її гідності як «образу і подоби» не залежить від конкретного історичного досвіду, а залишається актуальною у вічності, тому що є цінністю, в основі якої лежить щось трансцендентне цьому світові, вічне і незмінне. Принципи ж загальнолюдської моралі трансформуються в процесі історії і відображають зміни суспільного життя, корекцію його ідеалів зі змінами у світоглядній парадигмі суспільства.

Біблійні принципи є ідеалом поведінки, що ґрунтується на всепрощенні, жертвовності, аскетизмі та вірі у те, що змінюючи себе, можна змінити світ. Проте духовний ідеал релігії виносить за межі самої людини, що, певною мірою, ускладнює його реалізацію. Принципи ж загальнолюдської моралі, світські за змістом, доступні і можливі для реалізації за час життя.

Ключовим моментом установки свідомості християнина є спасіння через покаяння перед Богом як найвищою сутністю, тобто орієнтація на «Над-буттєвість». Натомість світська модель передбачає моральну оцінку себе, своїх вчинків, думок, дій у відповідності з моральним ідеалом суспільства, тобто орієнтує на «Тут-буттєвість». Така розбіжність у можливості реалізувати себе, утвердити власну гідність, грає не на користь християнського морального ідеалу, оскільки він виступає як принципово недосяжний. Адже людина, обмежена рамками земного життя, прагне реалізувати себе тут і тепер, не задовольняючись ефемерною можливістю ідеалу в потойбіччі. Цілком зрозуміло, що здійснення загальнозначимих моральних цінностей неможливе, якщо вони не вкорінені у життєвому світі людини, не є смислами її життя.

Незважаючи на різне бачення можливості досягнення людиною свого морального ідеалу, світські та релігійні аспекти уявлень про людську гідність мають спільну основу — нею є людська особистість, цінність її життя. Після детального осмислення стає зрозумілим, що як світські, так і богословські чесноти (мудрість, мужність, справедливість, чесність, дисциплінованість, чемність, патріотизм) не вступають у протиріччя. Головним суддею для світської людини є передусім її власне сумління, яке підказує, як треба діяти і що чинити не слід. Релігійна ж людина звіряє усі свої вчинки з Законом Божим і готується до суду Божого, перед яким звітуватиме за свої земні справи. Окрім заборон, на віруючих накладаються численні обов'язки, передусім пов'язані з релігійною службою, а саме виконанням ритуалів та

обов'язки. Проте такими ж ритуалами та заборонами, по суті, наповнене і світське життя — ними є різного роду моральні настанови — як треба поводитись і чого робити не слід людині, яка живучи у суспільстві, повинна виконувати певні обов'язки, покладені на неї суспільством (суспільні ролі). В контексті світського розуміння гідність виступає однією з найвищих цінностей людського життя, оскільки вона утверджує принципову цінність індивіда як людини взагалі, як представника людства.

Гідність людини у світлі релігійних уявлень виводиться з самого Божого замислу сотворіння людини за образом і подобою Божою [5, Бут.1.26]. Людина з точки зору християнської етики — це щось абсолютно осібне, тобто особа як душа і тіло разом узяті, особлива за своєю сутністю, покликанням, діяльністю, гідністю, зі своїми труднощами і призначенням. Термін «особа» включає щось священне, образ Божий, тобто природну подібність до Бога своєю душею та її прикметами: розумом, волею, пам'яттю, здібністю, талантами. Не випадково, що заперечення Бога за релігійними уявленнями позбавляє особу її основи. За твердженням Бердяєва, «люди заперечили Бога, але цим вони піддали сумніву не гідність Бога, а гідність людини» [4, с.499].

Образ Божий в людині слід розуміти як призначення, виражене в Євангелії: «Отож, будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний!» [5, Мт.5:48]. Тут вимога бути досконалими, як Отець наш Небесний, по суті є закликом до утвердження власної гідності, яка підносить людину на вищий щабель існування, а отже, наближає її до Творця. Бо якщо людина не думає про себе як про храм Духа, якщо нехтує закладеними Господом в його індивідуальності дарами й талантами, — це призводить до втрати власної гідності, до нівеляції особистості. Звідси — головна особливість біблійської детермінації прав людини. Гідність як невід'ємне право людини постає не в абстрактному, а в змістовому наповненні цього поняття: це достоїнства Бога, передані ним людині. А факт сотворіння Богом людини за Своєю подобою не що інше, як те, що Бог передав їй ті властивості, якими наділений сам. Гідність людини тут виводиться зі свободи жити, діяти, шукати істину, мати сім'ю, творити, здобувати і володіти. Важливим є той факт, що з точки зору християнської релігії, Бог передав ці можливості не окремій людині, він передає їх і всім її нащадкам, а з якою повнотою конкретна людина реалізує цю даність, або усвідомить її, залежить від неї самої. Таким чином, кожна людина має право на реалізацію перерахованих можливостей, переданих їй Богом як таких, що є складовими її гідності, з якої випливає право кожного на вільне розкриття особистості. Такими є права на життя, свободу, слово, сім'ю, працю і власність. Згідно з релігійним уявленням, Бог з самого початку дає людині не лише право, але й можливість вільно висловлювати свої думки, представляючи їй усі свої створіння, щоб вона сама назвала їх: «А все, як покличе Адам до них, до живої душі — воно ймення йому» [5, Бут.2.19]. Право на працю людина отримала ще в Едемі, де Бог поселив її, щоб вона обробляла і доглядала Райський сад [5, Бут;2.15]. Таким чином стає зрозумілим, що віруюча людина не позбавлена жодних прав, які має невіруючий.

Аврелій Августин, один із яскравих представників ранньохристиянської думки, характеризує Бога як найвище благо, справедливість і моральний закон. За Августином, людина, полишена сама на себе, безсила у своїх спробах позбутися своєї гріховності – для цього їй необхідна божественна допомога [8, с.8]. Людині належить тільки любити Бога, вірити йому, сподіватись на нього, усвідомлюючи своє цілковите безсилля перед ним. Тут ідея передвизначення повністю суперечить уявленням про цінність людської особистості, оскільки будь-яке намагання самостійно вирішувати власну долю означає заперечення волі Бога, що з релігійної точки зору позбавляє особу її основи. Августин був переконаний, що людський розум слабкий і повинен спиратися на віру в божественний авторитет, що віра переважає й знання, і розумінню. Проте, на думку Бердяєва, «Бог є свобода, а не необхідність, не влада над людиною і світом»[2, с.445].

Зіставляти світський та релігійний контексти у розумінні сутнісного змісту феномену людської гідності слід у таких площинах: «людина — Бог» та «людина — суспільство». Світське розуміння сутності людської природи трактує «Я» (самоусвідомлення) не інакше, як у корелятивних відношеннях до «Ти» (до свідомості іншого). Їх взаємовідображення являє

собою, з одного боку, протиставлення одне одному (людини — суспільству), а з іншого — їх взаємообумовленість, оскільки одне без іншого — немислиме. Виходячи з цього, людина не може утвердити власну гідність «сама у собі», відокремлено і безвідносно до суспільства, з думкою якого співвідносить свої дії. Релігійна модель світовідношення (людина — Бог) передбачає таке розуміння, за яким людина з самого початку наділена царственістю, вона подібна до свого Творця, але її царственість невіддільна від царственості Всевишнього: поки Бог всередині людини, вона перебуває у гармонії з собою і світом. Суспільство трактує досконалість зовсім інакше: досконалість є найвищим ступенем моральної поведінки, можливість досягти якого надається кожному. Крім того, поняття досконалої особистості розкривається саме через зіставлення, співвіднесення «досконалої людини» з іншими людьми. Згідно ж з релігійними уявленнями людина не може зіставляти чи співвідносити себе з Богом, досконалість якого є принципово недосяжною. Проте зміст, який релігія вкладає у поняття «праведник» близький до світського розуміння «досконалої людини».

Примат духовного в людині, що є аксіомою як для релігійної, так і для світської моралі, задає характер моральним цінностям людини, серед яких особливе місце належить розуму і вольовим зусиллям людини на шляху утвердження власної гідності. Розум і воля як свідчення найвищого природного щабля, на якому стоїть лише людина, як вияви її духовної природи є духовними цінностями людини, які визначають гідність людини, цінність її як духовно-моральної особистості. Ідея людини гідної, що творить саму себе, дає підстави для аналізу християнської духовності як процесу людинотворення, який виступає передумовою утвердження людиною своєї гідності.

Християнська ідея подібності людини до Бога підносить особистість, хоча релігійний міф про появу Адама і Єви був покликаний принизити людину перед лицем всемогутнього Творця. З огляду на це, біблійний догмат про гріхопадіння перших людей несумісний з уявленнями про людську гідність, бо проповідує самоприниження людської особистості.

Релігія дає принцип життя — любов до ближнього як до себе самого [5, Матв.22:37-39], що дає розуміння почуття любові як головної чесноти, основи християнської моралі. Головна ідея християнства — любов — визначає цілісність душевного життя людини, і, головне — створює її як гідну особистість. Християнська любов — персоналістична, це любов до кожної людини як особистості, бачення цієї особистості в Богові. Тут особливу увагу слід звернути на праці М.Бердяєва [2,3,4], який аналізував феномен християнської духовності з позицій персоналізму. В центрі уваги філософа — людська особистість, її духовність. Зокрема, особистість трактується ним як духовна реальність, головною особливістю якої є свобода. Бердяєв дає зрозуміти, що людина є творцем самої себе тільки тоді, коли вона є вільною. Іншими словами, особистістю є людина, яка утвердила свою гідність. Персоналізм Бердяєва є своєрідним містком між світськими та релігійними аспектами розуміння людської гідності, він переконаний, що саме християнство виступає «за людину і людяність, за цінність і гідність особистості, за свободу» [1, с.123].

Ідея християнства про те, що людина як розумна і вільна істота може виправити власні помилки і поновити втрачений зв'язок з Богом, що всі люди в кінці кінців знайдуть спасіння, виражала незаперечну віру в людину, в її духовні можливості, а християнське уявлення про унікальність людини як носія «духовного розуму» дало підстави визнати за кожною особистістю абсолютне право на власну гідність та індивідуальний розвиток.

Висновки. Таким чином, концепція гідного життя людини втілюється у двох типах: світському і «святості» як ідеалах соціальної та духовної активності. Релігія не наголошує на ідеї про вищу соціальну цінність особистості, оскільки людина оголошується залежною від волі всемогутнього Бога, але висунутий нею принцип рівності усіх людей перед Богом є своєрідною формою утвердження людської гідності. Світське розуміння гідності людини виходить з того, що людина не вийшла готовою з природи як творіння Боже, а створила саму себе як суб'єкта трудової діяльності, як мислячу й моральнісну істоту. При цьому кожна людина створює саму себе, формуючи свій індивідуальний світогляд, життєві принципи і цілі, свій внутрішній духовний світ, утверджуючи тим самим власну гідність.

Намагання людини утверджуватися через поширення влади над усім суцям, перебиранням людиною на себе виключних і всеохопних повноважень, які релігія вважає беззастережною прерогативою Бога, становить безумовну небезпеку для сутності людини як з точки зору релігійної, так і світської концепції розуміння людської гідності, оскільки за таких умов є небезпека «втратити себе», дійти до межі повного біологічного самознищення. Адже кожна людина є своєрідним мікрокосмом, в якому відображаються закони макрокосму, але, окрім цього, вона має гідність — власну самодостатню цінність, від пізнання якої самою людиною залежить її життєвий шлях.

Вищезазначене переконливо свідчить про те, що, незважаючи на розбіжності, а подекуди й суперечності в розумінні сутнісних виявів людської гідності між світськими та релігійними контекстами, цілком очевидним для обох аспектів є розуміння того, що чільне місце повинна займати та сторона особистості, яка виявляє себе в єдності суспільного прояву та індивідуального устремління, в глибини її власної свідомості та в її прагненні вільного самовизначення і творчості, як передумови утвердження власної гідності.

Література

1. Андрущенко В.П., Горлач М.І. Соціальна філософія. Короткий енциклопедичний словник — Київ, 1997.
2. Бердяев Н.А. Русская идея. Судьба России. — М., 2000.
3. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. — М., 1994.
4. Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства. — В 2т. — Т.І. — М., 1994.
5. Біблія або Книги Святого Письма, Старого й Нового заповіту. — 1990. — 296с.
6. Гусейнов А.А., Ирритц Г. Краткая история этики. М., 1987.
7. Соловьев В.С. Критика отвлеченных начал. Предисловие. М., 1880.
8. Философский энциклопедический словарь /Под ред. Л.Ф.Ильичев., П.Н.Федосеев / — М., 1983.

Надійшла до редакції 6.02.2007 р.